

В. М. Бурдін*

ДО ПИТАННЯ ПРО “СПЕЦІАЛЬНУ НЕОСУДНІСТЬ”

Починаючи з кінця 70-х років минулого століття і по сьогоднішній день відбувається активний розвиток технологій. Свого часу такий технологічний сплеск обумовив виникнення своєрідного терміну — НТР. Звісно, що з точки зору сьогодення, ті технічні новації, які мали місце в середині минулого століття, не видаються такими вже революційними, адже навіть в наш повсякденний побут увійшло користування такими речами, які ще кілька десятків років тому назад було предметом фантастичних оповідань. Як і будь-яке явище, технологічний прогрес має свої позитивні і негативні аспекти. Таких аспектів, залежно з якої точки зору розглядати це питання, можна навести чимало. Проте в контексті нашого дослідження негативним проявом цього прогресу, як колись, так і зараз, безперечно, є інформаційне ускладнення праці, подеколи, навіть рядових працівників, що обумовлює не тільки підвищенні вимоги до інтелектуально-вольових можливостей працівників, але й прямо пропорційно збільшує ймовірність заподіяння шкоди об'єктам кримінально-правової охорони внаслідок неправильного використання інформації, обсяг якої щоденно зростає.

Головна проблема, яка виникає при опосередкованому (через різні прилади) керуванні технологічними процесами полягає в тому, що людина повинна не тільки швидко сприймати їх показники, але й так само швидко, іноді практично миттєво отриману інформацію узагальнювати, мислено уявляти взаємозв'язок між показниками приладів та реальністю. Іншими словами, на основі показів приладів (інформаційної моделі) особа повинна створити в своїй свідомості суб'єктивну, концептуальну модель існування певного явища в реальній дійсності¹. При цьому треба погодитися з думкою тих вчених, які зазначають, що ніякі технічні новації не усунуть можливості виникнення ускладнень та небезпечних ситуацій, які висувають підвищенні вимоги до надійності людини, до її вміння зберігати здатність своєчасно приймати правильні рішення та діяти відповідно до обстановки². Більше того, скоріше за все, навпаки, чим більше буде технічних новацій, тим вища буде ймовірність заподіяння шкоди об'єктам кримінально-правової охорони під час їх використання саме у зв'язку невідповідністю психофізіологічних можливостей людини новим ускладненям умовам праці. Таким чином, по мірі ускладнення трудової діяльності і підвищення вимог до її темпів все більшого значення почали набувати індивідуально-психологічні якості працівників. Особливо гостро це проявляється в тих видах діяльності, де навіть невелика помилка, обумовлена психофізіологічними особливостями працівника — нестійкою увагою, некоординованістю рухів, невмінням швидко орієнтуватися в обстановці та приймати рішення і т. п., може привести до серйозної катастрофи, що може мати своїм наслідком загибеллю людей, спричинення значної матеріальної шкоди.

Досліджуючи ту чи іншу галузь людської діяльності, вчені відповідно звертають увагу та виділяють різні види так званих “критичних професій”, які вимагають від працівників осібливих психофізіологічних якостей. При цьому, залежно від того на яку сферу діяльності звертає увагу дослідник, вказують відповідно і на ризикові види діяльності. Так, зокрема, до таких видів діяльності в галузі транспорту відносять роботу авіадиспетчера, який за специфікою своєї роботи постійно зустрічається з вирішенням нестандартних завдань, які вимагають від нього евристичного, творчого мислення. Обумовлюється це тим, що система управління повітряним рухом становить собою складний машинно-людський комплекс, в якому на авіадиспетчера покладено основне

© Бурдін В. М., 2009

* заступник декана юридичного факультету, доцент кафедри кримінального права та кримінології Львівського національного університету імені Івана Франка, кандидат юридичних наук, доцент

¹ Адрианова В. Е. Дeятельность человека в системах управления. (Очерк работы авиадиспетчера). — Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1974. — С. 39; Дьяченко М. И., Кандыбович Л. А., Пономаренко В. А. Готовность к деятельности в напряженных ситуациях: Психологический аспект. — Мин.: Университетское, 1985. — С. 81; Лебедев В. И. Личность в экстремальных условиях. — М.: Политиздат, 1989. — С. 20.

² Дьяченко М. И., Кандыбович Л. А., Пономаренко В. А. Указ. работа. — С. 6-7.

завдання всієї системи — прийняття рішень щодо управління рухом повітряних об'єктів. Саме тому диспетчера розглядають як мультиплікативний елемент всієї системи, від якого в кінцевому рахунку залежить її безпека в цілому³. В галузі правоохоронної діяльності особливу увагу звертають на роботу снайперів відповідних спецпідрозділів. Адже в екстремальній ситуації смисл того, що відбувається, оцінює, перш за все, снайпер і вже потім — керівник спецоперації. І зреагувати миттєво на ускладнення обстановки (наприклад, коли терорист приставив пістолет до голови заручника або ніж до його горла) може тільки снайпер, і більше ніхто окрім нього. От чому, в ідеалі, снайпер повинен стріляти на ураження, не чекаючи, коли начальство зреагує і віддасть наказ. Адже на віддачу наказу необхідний час — декілька секунд, а за ці декілька секунд можуть відбуватися непоправні речі. Зрозуміло, що психофізіологічна напруга, яка виникає в таких ситуаціях, досягає своєї верхньої межі, оскільки ціна помилки снайпера — людське життя⁴. Як приклад такого роду робіт можна навести також роботу чергового оператора енергосистеми. Особливістю цього виду роботи є те, що інформація, яка потребує обробки, надходить раптово. Її надходження часто має залякаючий вплив, а процес ліквідації аварії покладає на оператора велику відповідальність, яку він не може не усвідомлювати. Дослідження показали різкі відмінності в поведінці операторів, які були наділені різними психологічними властивостями. Одні проявили в аварійній ситуації присутність духу, витримку та вдало впоралися з поставленими завданнями. Інші, навпаки, в аварійній обстановці проявили крайню розгубленість, що призводило до непотрібних та помилкових дій⁵.

Проблема кримінально-правового значення встановлення невідповідності психофізіологічних можливостей людини вимогам різного роду екстремальних ситуацій зацікавила юристів в середині 70-х років минулого століття в зв'язку із помітним зростанням тяжких наслідків, пов'язаних з використанням джерел підвищеної небезпеки. Як правило, на той час суть цієї проблеми зводилася до розриву між вимогами, які пред'являються до операторів в умовах НТР, та психофізіологічними властивостями людини, які можуть виявитися недостатніми для адекватних дій в екстремальній ситуації⁶. Не можна не погодитися з тим, що найбільш яскраво проблема невідповідності психофізіологічних можливостей людини вимогам екстремальної ситуації проявляється саме при взаємодії людини з технікою. Разом з тим, не можна при вирішенні цієї проблеми орієнтуватися виключно на такі випадки і ігнорувати аналогічні ситуації, які можуть мати місце і в інших сферах людської діяльності.

Так, наприклад, реальна бойова діяльність становить собою яскравий приклад активності, яка відбувається в крайній екстремальній обстановці, оскільки вона безпосередньо пов'язана з небезпекою для життя, можливістю поранення, контузії, каліцтва, навіть в тих випадках, коли вона не пов'язана із використанням людиною техніки. В умовах військових дій порушується ритм харчування, відсутній нормальний сон та відпочинок, що, безумовно, відкладає свій відбиток на психофізіологічну діяльність особи. В таких екстремальних умовах для людини характерним є швидкий перехід від одного психічного стану до іншого⁷. З надмірним психофізіологічним навантаженням пов'язані і інші види професійної діяльності, для яких характерним є виникнення різного роду непередбачуваних ситуацій. В науковій літературі до таких професій та занять відносять альпінізм, спелеологію, роботу аквалангістів, рятувальників⁸. Більше того, навіть діяльність лікарів окремих напрямків, зокрема, хірургів та реаніматологів, також пов'язана із високою психофізіологічною напругою. Адже від швидкого та професійного надання медичної допомоги часто залежить людське життя. Крім того, для молодих ще не

³ Адрианова В. Е. Указ. робота. — С. 26, 29.

⁴ Лебедєва С. Ю., Тімченко О. В. Психологічне забезпечення професійної та функціональної надійності фахівців снайперських груп спеціального підрозділу МВС України: Монографія. — Х.: Вид-во ХМАДУ, 2005. — С. 113.

⁵ Горбунова Л. Н. Технический прогресс и психология труда. — М.: Знание, 1972. — С. 36, 39.

⁶ Михеев Р. И. Проблемы вменяемости и невменяемости в советском уголовном праве. — Владивосток: Изд-во Дальневост. ун-та, 1983. — С. 89; Ситковская О. Д. Психология уголовной ответственности. — М.: НОРМА, 1998. — С. 185.

⁷ Дьяченко М. И., Кацдубович Л. А., Пономаренко В. А. Указ. работа. — С. 115; Тер-Акопов А. А. Преступление и проблемы нефизической причинности в уголовном праве. — М.: ЮРКНИГА, 2003. — С. 48.

⁸ Михеев Р. И. Указ. работа. — С. 107; Ситковская О. Д. Психологический комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации. — М.: ЗЕРЦАЛО, 1999. — С. 47, 49-50; Полный курс уголовного права: В 5 т. / Под ред. А. И. Коробеева. — СПб.: Изд-во Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2008. — Т. 1: Преступление и наказание. — С. 489.

досвідчених лікарів сам вигляд різного роду травм може обумовлювати шоковий стан, який суттєво ускладнює, а подеколи робить неможливим своєчасне надання кваліфікованої медичної допомоги⁹. Л. П. Брич та В. О. Навроцький взагалі висловлювали думку про те, що “осудність спеціального суб’екта злочину повинна визначатися на основі не лише тих вольових та інтелектуальних критеріїв, з якими потрібно підходити до оцінювання осудності будь-якої особи, а й з урахуванням додаткових ознак, що визначають можливість такої особи усвідомлювати фактичну і соціальну сторону своєї поведінки з врахуванням додаткових обов’язків, які покладені на неї”¹⁰. Звісно, неможливо вичерпно навести перелік такого роду професій та робіт. Більше того, ми вважаємо, що не виключені випадки, коли питання про невідповідність психофізіологічних можливостей особи вимогам конкретної кримінально-значимої ситуації виникне і в повсякденній діяльності, яка не пов’язана із професійною. Так, наприклад, особа не змогла врятувати утопаючого внаслідок недостатньої фізичної підготовки, або з тих самих причин не змогла донести пораненого до медичного закладу.

В науковій літературі стверджується, що залежно від індивідуальних особливостей особи її поведінка в різного роду екстремальних ситуаціях може проявлятися у таких формах:

- а) різке гальмування організованості поведінки;
- б) гальмування поведінкової активності;
- в) підвищення ефективності діяльності.

Перша форма поведінки знаходить свій вираз в так званих імпульсивних, передчасних та несвоєчасних діях. Дезорганізація поведінки може полягати у втраті раніше вироблених навиків, у невикористанні попереднього досвіду, у постійній повторюваності рухливої реакції, не дивлячись на відсутність потреби у ній. Таке підвищення загальної чутливості в напруженій ситуації нерідко призводить до пониження надійності поведінки. Так, зокрема, різка зміна інформації, необхідної для сприйняття завдання, не тільки підвищує ймовірність помилки, але й може бути головним чинним дезорганізацією поведінки. Друга форма поведінки, як правило, характеризується загальмованістю рухів навіть до повного ступору (опіченіння). Для третьої форми характерним є підвищення цілеспрямованої активності, чітке сприйняття та осмислення ситуації, правильна оцінка своеї поведінки, підвищення самоконтролю¹¹. Зрозуміло, що проблемними з точки зору кримінального права можуть бути перші дві форми поведінкових реакцій, адже саме вони відбуваються за суттєво пониженою або взагалі втраченого свідомо-вольового контролю. З огляду на викладене, вченими цілком правильно ставиться питання про кримінально-правове значення втрати особою можливості забезпечувати свідомо-вольовий контроль за своєю поведінкою внаслідок невідповідності її психофізіологічних можливостей вимогам кримінально-значимої ситуації¹².

Метою даної статті є спроба розглянути кримінально-правове значення невідповідності психофізіологічних можливостей людини вимогам кримінально-значимої ситуації.

Одним із перших поставив питання про кримінально-правове значення невідповідності психофізіологічних можливостей особи вимогам кримінально-значимої ситуації в контексті понять осудності та неосудності М. С. Гринберг. Саме з іменем цього вченого пов’язують і виникнення спеціальних термінів для позначення цього явища — “спеціальна (професійна) осудність” та “спеціальна (професійна) неосудність”. Спеціальна осудність, на його думку становить можливість особи забезпечувати свідомо-вольовий

⁹ Тер-Акопов А. А. Указ. работа. — С. 48.

¹⁰ Брич Л. П., Навроцький В. О. Ознаки посадової особи та кваліфікація господарських злочинів, вчинених нею // Кримінальне право. — 2001. — № 1. — С. 61.

¹¹ Дьяченко М. И., Кандыбович Л. А., Пономаренко В. А. Указ. работа. — С. 13-14; Ситковская О. Д. Психологический комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации. — М.: ЗЕРЦАЛО, 1999. — С. 47.

¹² Гринберг М. С. Место преступной небрежности в ряду возмущающих явлений (помех) // Проблемы борьбы с преступной неосторожностью. Межвуз. темат. сб. Вып. 2. — Владивосток: ДВГУ, 1978. — С. 33-34; Михеев Р. И. Указ. работа. — С. 104-105, 107-108; Ситковская О. Д. Психологический комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации. — М.: ЗЕРЦАЛО, 1999. — С. 47; Морозов В. И., Коткова Ю. С. Невиновное причинение вреда, обусловленное экстремальной ситуацией или нервно-психическими перегрузками: Учебное пособие. — Тюмень: Тюменский юридический институт МВД РФ, 2005. — С. 16, 57-58, 78.

контроль за своїми діяннями в особливих, екстремальних, умовах, які вимагають від особи особливих умінь, навичок, досвіду, а подеколи і вроджених здібностей до певної діяльності. Аналогічно про спеціальну неосудність, вважає він, необхідно ставити питання в тих випадках, коли особа не може бути визнана неосудною в традиційному значенні цього поняття, оскільки на момент вчинення супільно небезпечного діяння була психічно здоровою, проте не могла забезпечувати свідомо-вольовий контроль за своєю поведінкою внаслідок невідповідності її психофізіологічних можливостей вимогам екстремальної ситуації¹³. Пропозиція М. С. Грінберга неоднозначно була сприйнята науковцями. Можна стверджувати, що здебільшого, вона не знаходила підтримки. Щоправда, в цьому відношенні треба вказати, що критикували, як правило, не зміст запропонованих М. С. Грінбергом понять, а обрану для їхнього позначення термінологію та його підходи до визначення правової природи цих понять. Іншими словами, вчені підтримували саму ідею про те, що особа може втратити свідомо-вольовий контроль за своєю поведінкою внаслідок невідповідності психофізіологічних можливостей особи вимогам кримінально-значимої ситуації, проте більшість заперечували необхідність використання для позначення цього поняття терміну "спеціальна (професійна) неосудність" і саму можливість віднесення цього явища до правової природи неосудності. При цьому, як правило, вказувалося, що питання про кримінально-правові наслідки встановлення такої невідповідності можуть бути вирішені в межах законодавчих ознак необережної форми вини або традиційних причин неосудності¹⁴.

Щоправда, навіть ті вчені, які наполягали на тому, що питання про невідповідність психофізіологічних можливостей особи вимогам кримінально-значимої ситуації може бути вирішено в межах традиційних причин неосудності та ознак необережної форми вини, погоджувалися, що таке її вирішення не є досконалім і може обумовлювати різного роду помилки. Мова йде про те, що з'ясовуючи питання про те, чи легковажним був розрахунок на відвернення супільно небезпечних наслідків при злочинні самовпевненості і чи могла особа передбачати супільно небезпечні наслідки свого діяння, якщо мова йде про злочинну недбалість, як правило, до уваги беруться не стільки індивідуальні можливості конкретної особи, скільки так би мовити узагальнені середні показники можливостей передбачати наслідки, які характерні для осіб відповідного віку, розвитку, освіти, фаху та інших обставин. Іншими словами в таких випадках за критерій оцінювання окремі вчені пропонують брати "середньостатистичну" за своїми психофізіологічними можливостями людину¹⁵. Справедливості ради необхідно відмітити, що більшість науковців намагаються заперечити використання такого критерію, розуміючи, що його використання призводить до ігнорування індивідуальних особливостей кожної особи, що в кінцевому рахунку може бути причиною об'єктивного ставлення у вину або, навпаки, уникнення відповідальності тими osobами, які за своїми психофізіологічними можливостями знаходяться вище середнього рівня¹⁶.

На нашу думку, що уникнути використання вказаного критерію при оцінці різних видів необережної форми вини навряд чи вдастся і, щонайважливіше, у цьому немає потреби. Виключення такого критерію суттєво ускладнило би процедуру доведення різних видів необережної форми вини. Адже в тих випадках, коли за обставинами справи йдеться про те, що особа не передбачала, але могла передбачати супільно небезпечні наслідки свого діяння, то в основі такого висновку завжди буде знаходитися презумпція про те, що за загальними закономірностями психофізіологічних можливостей будь-яка інша особа

¹³ Грінберг М. С. Советское уголовное право. Часть особенная: Ученое пособие. — Свердловск: Свердловский юрид. ин-т, 1974. — С. 130, 133, 135-136; Грінберг М. С. Место преступной небрежности в ряду возмущающих явлений (помех) // Проблемы борьбы с преступной неосторожностью. Межвуз. темат. сб. Вып. 2. — Владивосток: ДВГУ, 1978. — С. 33-34.

¹⁴ Дагель Л. С. Неосторожное преступление (Общая характеристика неосторожного преступления в сфере использования техники) // Проблемы борьбы с преступной неосторожностью: Межвуз. темат. сб. Вып. 2. — Владивосток: ДВГУ, 1978. — С. 8; Михеев Р. И. Указ. работа. — С. 109-110; Карпец И. И. Уголовное право и этика. — М.: Юрид. лит., 1985. — С. 179-181; Іванов Н. Г. Аномальный субъект преступления: проблемы уголовной ответственности: Учеб. пособие. — М.: Закон и право, ЮНИТИ, 1998. — С. 196-197; Орловська Н. А. Осудність та її види (порівняльний аналіз законодавства України та інших держав): Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — Одеса, 2001. — С. 4.

¹⁵ Наумов А. В. Российское уголовное право. Курс лекций. В двух томах. — 3-е изд., перераб. и доп. — М.: Юрид. лит., 2004. — Т. 1. Общая часть. — С. 241.

¹⁶ Курс уголовного права. В 5 томах. Общая часть: Учебник / Под ред. Н. Ф. Кузнецовой и И. М. Тяжковой. — М.: ИКД «Зерцало-М», 2002. — Т. 1: Учение о преступлении. — С. 333; Энциклопедия уголовного права. — СПб.: Издание профессора Малинина, 2005. — Т. 4. Состав преступления. — С. 708-709; Морозов В. И., Коткова Ю. С. Указ. работа. — С. 11.

аналогічного віку, освіти або спеціальності могла це передбачити. Іншими словами висновок про те, що особа могла щось зробити, але не зробила цього ми робимо виходячи із загальних закономірностей поведінки аналогічних за своїми психофізіологічними можливостями осіб в аналогічних ситуаціях. При цьому такі загальні закономірності повинні братися до уваги як при вчиненні так званих загальнокримінальних, так і тих злочинів, які вчиняються спеціальним суб'єктом. Звісно, що в таких випадках мова буде йти про різні за своїм змістом презумпції. Так, коли мова йде про загальнокримінальні злочини, до уваги потрібно брати загальний рівень знань, коли ж мова йде про злочини зі спеціальним суб'єктом, то, очевидно, що тут йдеться вже про наявність спеціальних знань у осіб певних професій чи певної освіти. Разом із тим, треба наголосити на тому, що в основі висновку про те, що особа не передбачала, але могла передбачати суспільно небезпечні наслідки свого діяння, не може знаходитися лише один такий критерій, який в своїй основі відображає тільки загальні закономірності психофізіологічних можливостей, наприклад осіб певних професій. Очевидно, що при цьому до уваги потрібно брати також індивідуальні особливості кожної особи, які безперечно впливають на її психофізіологічні можливості в кримінально-значимих ситуаціях¹⁷.

Саме індивідуальні особливості особи можуть суттєво змінювати загальновідомі закономірності психофізіологічних можливостей поведінки осіб у певних ситуаціях. Адже такі можливості людини знаходиться в прямій залежності від динаміки та протікання психічних процесів, інтелектуальної діяльності людини в цілому, вольового контролю за своєю поведінкою¹⁸. Звісно, якщо не враховувати такі особливості, які фактично можуть розглядатися як винятки із загального правила, це може привести як до випадків об'єктивного ставлення у вину, коли за своїми психофізіологічними можливостями особа знаходиться нижче середнього рівня, або, навпаки, запобігати випадкам уникнення кримінальної відповідальності тих осіб, психофізіологічні можливості яких вище середнього рівня.

Не випадково в літературі вказується, що основою для відбору у так звані “критичні” професії повинен бути прогноз поведінки людини в екстремальних умовах. Проте отримання достовірних результатів такого прогнозу — завдання виключно складне, перш за все, тому, що в лабораторних умовах практично неможливо створити ситуацію, яка би відповідала за психологічною напругою реальним, зокрема аварійним ситуаціям. Відбір за стійкістю до стресорів ускладнюється ще і тим, що як свідчать окремі експериментальні дослідження, універсального стресового порогу в лабораторних умовах у людини не існує¹⁹. Так, наприклад, фахівці у галузі авіакатастроф вказують, що при аналізі льотної пригоди завжди треба мати на увазі те, що можливою причиною нещасного випадку є не тільки недолік якоїсь психічної функції (чи декількох функцій), наприклад, уваги, пам'яті, мислення і т. д., а особа пілота в цілому. Тобто різного роду нещасні випадки можуть обумовлюватися невідповідністю вимог майстерності пілота, з одного боку, і індивідуально-психологічних властивостей пілота — з іншого. Мова в даному випадку йде про відсутність у особи якихось загальних або ж безпосередньо вроджених льотних здібностей²⁰. Ми вже вказували, що таких “критичних” професій можна віднести також роботу снайперів спецпідрозділів. Фахівці в цій галузі стверджують, що снайпером може стати людина, що має певний склад характеру — спокійна, урівноважена, здатна тверезо й швидко оцінювати події, що відбуваються, і ухвалювати рішення, спокійно реагувати на зовнішні подразники. Адже прицільний постріл майже цілком складається із завзятої боротьби волі снайпера з коливаннями його власної руки. Здатність найтоншим образом керувати скороченнями м'язів руки, безумовно, виховується й удосконалюється в результаті професійно-психологічної підготовки. Але вона у своїй основі є уродженою якістю людини. Мова, очевидно, йде про індивідуальні особливості передачі нервових імпульсів з вищих нервових центрів кори головного мозку на рухові прилади²¹. Таким чином, заперечувати

¹⁷ Михеев Р. И. Указ. работа. — С. 107; Ситковская О. Д. Психологический комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации. — М.: ЗЕРЦАЛО, 1999. — С. 47, 49-50.

¹⁸ Ситковская О. Д. Психологический комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации. — М.: ЗЕРЦАЛО, 1999. — С. 48.

¹⁹ Алякринский Б. С. Основы авиационной психологии. — М.: Воздушный транспорт, 1985. — С. 6; Дьяченко М. И., Кандыбович Л. А., Пономаренко В. А. Указ. работа. — С. 7; Морозов В. И., Коткова Ю. С. Указ. работа. — С. 25-26.

²⁰ Алякринский Б. С. Указ. работа. — С. 217-218; Дьяченко М. И., Кандыбович Л. А., Пономаренко В. А. Указ. работа. — С. 103.

²¹ Лебедєва С. Ю., Тімченко О. В. Вказ. праця. — С. 47, 58.

потрібно не саме застосування так званого критерію “середньостатистичної людини” чи “середньостатистичного фахівця”, а його абсолютизування при вирішенні питання про встановлення різних видів необережної форми вини, що призводить до ігнорування індивідуальних особливостей кожної особи.

Ми вже вказували на те, що, заперечуючи пропозицію М. С. Грінберга, окремі вчені вважали за можливе вирішувати проблему невідповідності психофізіологічних можливостей особи вимогам кримінально-значимої ситуації не тільки в межах ознак різних видів необережної форми вини, але й в межах традиційних причин неосудності. В цьому відношенні, на нашу думку, необхідно погодитися з О. Д. Сітковською, яка вважає, що в окремих випадках така невідповідність дійсно може обумовлюватися різного роду вже існуючими психічними розладами або захворюваннями, які мають місце у особи. Крім того, в ряді випадків нервово-психічні навантаження в екстремальних ситуаціях у взаємодії з психофізіологічними особливостями суб'єкта можуть обумовити виникнення різного роду психічних розладів. В таких випадках, на її думку, дійсно, можна ставити питання про неосудність особи з урахуванням традиційних причин неосудності²². Проте як же вказувалося вище, розглядувана проблема невідповідності психофізіологічних можливостей особи вимогам кримінально-значимої ситуації як раз і виникла у зв'язку з тим, що така невідповідність далеко не завжди обумовлюється різного роду психічними розладами, що не дозволяє вирішувати її в межах традиційних причин неосудності. Так, зокрема, така невідповідність може обумовлюватися відсутністю у особи спеціальних знань або звичайним барком фізичних сил, що зрозуміло, не може розглядатися як психічний розлад.

Досить оригінальною в цьому відношенні видається нам позиція Л. П. Брич та В. О. Навроцького. Підтримуючи в цілому ідею “спеціальної неосудності”, висловлену свого часу М. С. Грінбергом, вчені вважають, що проблема невідповідності психофізіологічних можливостей особи вимогам кримінально-значимої ситуації може бути вирішена і в межах традиційних причин неосудності. Щоправда, для цього вони пропонують нетрадиційний підхід щодо тлумачення окремих причин неосудності. Так, зокрема, слабоумство, на їхню думку, можна вбачати не лише в наявності ідiotії, імбецильності, дебільності, тобто в станах, які вважаються хворобами психіки, а й у разі, коли особа не визнається психічно хворою, але в силу недостатнього інтелектуального розвитку не може своїм розумом осiąгнути вчинюване, керувати ним. Для такого вирішення, вважають вони, немає жодних формальних перепон, оскільки в законі перелік медичних критеріїв неосудності лише названий, а їхній зміст не розкритий, тобто не наведений перелік хвороб, при наявності яких особу можна визнати слабоумною. Семантичне значення цього терміну, дозволяє вченим розглядати слабоумство не як психічну хворобу, а як загальне пониження розумової діяльності²³. В цілому ми поділяємо бажання вчених заповнити прогалину, яка існує в чинному КК України щодо розглядуваної проблеми, проте вважаємо, що такий підхід до розуміння слабоумства є недостатньо аргументованим. Перш за все, відзначимо, що недоумство — це спеціальний медичний термін, який використовується для позначення родового поняття різних форм розумової відсталості. Крім того, висновок про спеціальний характер цього терміну як раз і випливає із ч. 2 ст. 19 КК України, коли законодавець відносить до причин неосудності недоумство або *інший* хворобливий стан психіки (виділено — Б. В.). Очевидно також, що розміщаючи недоумство серед таких причин неосудності як хронічне психічне захворювання та тимчасовий розлад психічної діяльності, законодавець розглядає його саме як один із видів психічних розладів. Таким чином, на наш погляд, правильно буде визнати, що традиційні причини неосудності не завжди дають можливість вирішити питання про кримінально-правові наслідки невідповідності психофізіологічних можливостей особи вимогам кримінально-значимої ситуації.

Враховуючи те, що означена проблема не завжди може бути вирішена в межах традиційних причин неосудності, а законодавче формулювання ознак необережної форми вини не дозволяє однозначно дати відповідь на питання, чи потрібно враховувати індивідуальні особливості психофізіологічних можливостей певної особи, вчені, які критикують пропозицію М. С. Грінберга, фактично повертаються до неї, щоправда, обґрунтовуючи при цьому її іншу правову природу. Так, одним із перших запропонував

²² Сітковская О. Д. Психология уголовной ответственности. — М.: НОРМА, 1998. — С. 185-187.

²³ Брич Л. П., Навроцький В. О. Вкз. праця. — С. 61-62.

доповнити кримінальний кодекс окремим положенням про наслідки встановлення невідповідності психофізіологічних можливостей особи кримінально-значимій ситуації, був Р. І. Міхеєв. Так, на думку вченого, не повинна підлягати кримінальній відповідальності особа, якщо вона під час вчинення супільно небезпечного діяння не була здатна усвідомлювати фактичний характер та супільну небезпеку свого діяння або керувати ним внаслідок невідповідності її психофізіологічних властивостей вимогам екстремальних умов чи нервово-психологічних перенавантажень, в яких вона виконувала свою діяльність²⁴. Не тяжко помітити, що за змістом запропоновані положення мало чим відрізняються від поняття “спеціальної неосудності”, яке обґрунтовував М. С. Грінберг. Різницю між ними Р. І. Міхеєв бачить у правовій природі кримінально-правових наслідків встановлення невідповідності психофізіологічних можливостей особи вимогам кримінально-значимої ситуації. Якщо М. С. Грінберг вважає, що в таких випадках мова повинна йти про неосудність особи, то на думку Р. І. Міхеєва, що в таких випадках фактично має місце казус. Згодом позиція Р. І. Міхеєва була підтримана російським законодавцем, який з суттєвими змінами, але все ж таки передбачив у КК Російської Федерації запропоноване ще Р. І. Міхеєвим положення. Так в ч. 2 ст. 28 КК Російської Федерації вказується, що діяння визнається вчиненим без вини, якщо особа, яка його вчинила, хоч і передбачала можливість настання супільно небезпечних наслідків своїх діянь, але не могла запобігти цим наслідкам внаслідок невідповідності своїх психофізіологічних властивостей вимогам екстремальних умов чи нервово-психічним перенавантаженням. На сьогодні такий підхід до правової природи розглядуваного явища як виду казусу знаходить підтримку і в науковій літературі²⁵.

Щоправда, треба відзначити, що, підтримуючи законодавчу позицію щодо правової природи розглядуваного явища, вчені вказують також і на те, що в ч. 2 ст. 28 КК Російської Федерації суттєво спотворена ідея положення, запропонованого Р. І. Міхеєвим. Так, на думку О. Д. Сітковської, треба позитивно оцінити таку законодавчу новелу, оскільки вона сприяє диференційованому підходу до оцінки інтелектуально-вольової діяльності особи, що в кінцевому рахунку забезпечує реалізацію принципу суб'єктивного ставлення у вину. Разом з тим, вона вказує на редакційні неточності законодавчого формулювання такого положення. По-перше, зазначає вчений, незрозуміле співвідношення згаданих в тексті закону термінів “екстремальні умови” та “нервово-психічні перенавантаження”: чи то мова йде про одночасну дію цих факторів, чи вони повинні розглядатися окремо. По-друге, законодавець відмовився від правильного з психологічної точки зору формулювання про “нездатність особи усвідомлювати значення свого діяння або керувати ним”. Про-третє, фактично формулювання норми переведене в іншу площину, оскільки мова йде про неможливість “запобігти наслідкам своїх діянь”²⁶. Ми погоджуємося з наведеними критичними аргументами О. Д. Сітковської. Від себе додамо, що такий підхід російського законодавця не тільки не враховує повною мірою ситуації, коли внаслідок невідповідності своїх психофізіологічних можливостей вимогам ситуації, особа не могла керувати своїм діянням, але й повністю залишає поза увагою ситуації, коли внаслідок такої невідповідності особа не могла усвідомлювати значення свого діяння, які, безперечно, можуть мати місце.

Що ж стосується питання правової природи розглядуваного явища, то нам видається, що змістово наведені наукові підходи не суперечать один одному. Адже і в позиціях М. С. Грінберга, і в пропозиціях Р. І. Міхеєва однаково йдеться про патоінтелектуальні та патовольові ознаки неосудності, які обумовлюються невідповідністю психофізіологічних можливостей особи вимогам кримінально-значимої ситуації. Не тяжко помітити, що в будь-якому випадку, не залежно від поглядів вчених на правову природу такої невідповідності, мова йде про втрату особою можливості забезпечувати свідомо-вольовий контроль за своєю поведінкою, що свідчить про відсутність відповідних ознак поняття осудності. Адже і в пропозиціях М. С. Грінберга, і в пропозиціях Р. І. Міхеєва однаково

²⁴ Міхеєв Р. І. Указ. робота. — С. 114.

²⁵ Сітковська О. Д. Психологія уголовної ответственности. — М.: НОРМА, 1998. — С. 188; Морозов В. І., Коткова Ю. С. Указ. робота. — С. 57-58; Енциклопедія уголовного права. — СПб.: Издание професора Малинина, 2005. — Т. 4. Состав преступления. — С. 729-730; Повний курс уголовного права: В 5 т. / Под ред. А. И. Коробеева. — СПб.: Изд-во Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2008. — Т. 1: Преступление и наказание. — С. 488-489.

²⁶ Сітковська О. Д. Психологія уголовної ответственности. — М.: НОРМА, 1998. — С. 188.

йдеться про відсутність у особи можливостей забезпечувати свідомо-вольовий контроль за своїми діяннями. В контексті досліджуваної проблеми потрібно ще раз вказати на тотожність понять “казус” та “неосудність”. Іншими словами, вчені по суті однаково підходять до вирішення питання про кримінально-правові наслідки встановлення невідповідності між психофізіологічними можливостями особи вимогам кримінально-значимої ситуації. Різниця між підходами обумовлюється неоднозначним розумінням співвідношення понять “неосудність” та “казус”, а також використанням специфічних термінів “спеціальна осудність”, “спеціальна неосудність”. Ми вже вказували, що різницю між поняттями “казус” та “неосудність” можна вбачати лише в тих випадках, коли ігнорують правила формальної логіки²⁷. Адже, якщо виводити поняття неосудності із протилежного йому за змістом позитивного поняття осудності, як цього і вимагають правила формальної логіки, то правова природа невідповідності психофізіологічних можливостей особи вимогам кримінально-значимої ситуації стає очевидною — мова йде про одну із причин неосудності особи. Звісно, що така невідповідність може обумовлювати неможливість встановлення певного виду вини, наприклад, прямого умислу, необхідного для відповідного складу злочину. Разом з тим, в тих випадках, коли по відношенню до вчинюваного діяння та його наслідків неможливо встановити жодного виду вини, мова повинна йти про неосудність особи. В цьому відношенні важко не погодитися з М. С. Грінбергом, який вважає за потрібне окремо обговорювати питання, де закінчуються прорахунки і упущення особи, обумовлені її виною, і починаються об'єктивно неспроможні діяння, викликані порогом можливостей організму людини в певній ситуації²⁸. Адже про наявність чи відсутність певного виду вини можна говорити лише по відношенню до осудної особи. Цілком правильно вказують з цього приводу Л. П. Брич та В. О. Навроцький, що існує вина осудної особи, а не осудність винної²⁹.

Певні непорозуміння, які виникають при вирішенні цієї проблеми, обумовлюються використанням особливої термінології, яка була свого часу запропонована М. С. Грінбергом. Мова йде про терміни “спеціальна осудність” і “спеціальна неосудність”. На наш погляд, не існує ніякої “спеціальної осудності”, як не існує і “спеціальної неосудності”. Справа в тому, що осудність як конкретне правове явище презумується по відношенню до певної особи з урахуванням усіх її індивідуальних психофізіологічних особливостей, які визначають її можливість забезпечувати свідомо-вольовий контроль за своєю поведінкою в конкретній кримінально-значимій ситуації. Іншими словами формалізовані ознаки поняття осудності завжди наповнюються конкретним змістом залежно від психофізіологічних характеристик особи і її можливостей забезпечувати свідомо-вольовий контроль за своєю поведінкою у конкретній кримінально-значимій ситуації. Аналогічно вирішується і питання про неосудність особи. Формалізовані законодавчі ознаки цього поняття також встановлюються в кожному конкретному випадку. Тож, якщо і говорити про особливості вирішення питання про неосудність особи, то мова може йти виключно про різноманіття причин, які обумовлюють такий стан особи, але аж ніяк не про особливості цього кримінально-правового поняття, ознаки якого є загальними для всіх. Тобто загальними ознаками поняття неосудності є неможливість особи забезпечувати свідомо-вольовий контроль за своїми діяннями. Обумовлюватися такий стан може різними причинами у тому числі і невідповідністю психофізіологічних можливостей особи вимогам кримінально-значимої ситуації, яка (ця невідповідність) у свою чергу також цілком залежить від особливостей конкретної особи і конкретної ситуації, в якій вчинялося певне діяння.

Віднесення розглядуваної невідповідності до причин неосудності ставить питання її правильного законодавчого формулювання. Справедливості ради треба відмітити, що, аналізуючи вказане явище, вчені використовують іноді незрозумілу термінологію, яка тільки ускладнює його теоретичне розуміння, і, зрозуміло, могла би призводити до труднощів у правозастосуванні. Розглянемо зміст цих термінів і спробуємо одночасно

²⁷ Бурдін В. М. Співвідношення понять “осудність” — “вина”, “неосудність” — “казус” // Бюлєтень Міністерства юстиції України. — 2008. — № 6. — С. 89-95.

²⁸ Гринберг М. С. Советское уголовное право. Часть особенная: Ученое пособие. — Свердловск: Свердловский юрид. ин-т, 1974. — С. 115-116; Гринберг М. С. Технические преступления. — Новосибирск: Изд-во Новосиб. ун-та, 1992. — С. 63-65.

²⁹ Брич Л. П., Навроцький В. О. Вказ. праця. — С. 61.

вирішити питання про те, а чи можливо сформулювати названу причину неосудності використовуючи при цьому якомога менше спеціальних термінів. В цьому відношенні треба відмітити, що як би ми не намагалися спростити формулювання і уникнути спеціальної термінології, але відмовитися від використання як мінімум одного спеціального терміну для позначення цієї причини неосудності не вдасться. Обумовлюється це специфікою розглядуваного явища і його сутністю ознаками. Тобто якщо мова йде про невідповідність психофізіологічних можливостей особи вимогам певної ситуації, то очевидно, що у формулюванні буде збережено термін “психофізіологічні можливості”. В науковій літературі під психофізіологічними властивостями людини пропонують розуміти сукупність властивостей нервової системи, які визначають специфіку фізіологічних, пристосувальних реакцій організму, та здійснюють вплив на можливість особи забезпечувати свідомо-вольовий контроль за своєю поведінкою³⁰.

На наш погляд, при формулюванні понять осудності, неосудності, а також причин неосудності більш правильно використовувати термін “можливість”, а не “властивість” до певної поведінки. Адже, коли йдеться про певні властивості особи, мова йде про якісь невід’ємні і, як правило, вроджені її якості. Можливості людини в більшій мірі обумовлюються її властивостями, але не тільки. Значна роль в цьому відношенні залежить від ситуації. Наприклад, наділена значними фізичними властивостями від природи людина, може не мати можливості в конкретній ситуації вчинити певну дію, яка від неї вимагається. Таким чином, в розглядуваному випадку її властивості нікуди не зникають, але при цьому втрачаються певні можливості. Отже, більш правильно, на нашу думку, при формулюванні названої причини неосудності використовувати термін “психофізіологічні можливості”. Використання саме цього терміну буде максимально прив’язувати поняття неосудності до часу вчинення суспільно небезпечного діяння. Оскільки саме можливість чи неможливість певної поведінки людини вирішується виключно по відношенню до конкретної ситуації, натомість як властивість до певної поведінки характеризує її потенційну здатність до певного виду поведінки безвідносно до реально існуючих умов.

Таким чином, вирішуючи питання про те, чи були психофізіологічні можливості людини адекватними вимогам певної ситуації до уваги треба брати психічний та фізіологічний стан людини в певний конкретний проміжок часу з урахуванням всіх особливостей ситуації, які могли впливати на такий стан особи. Отже, в контексті досліджуваного питання може зробити висновок про те, що психофізіологічні можливості людини — це показники психічного та фізіологічного стану особи у конкретний період часу та певних умовах, які визначають її можливість забезпечувати свідомо-вольовий контроль за конкретним суспільно небезпечним діянням. Такі можливості людини обумовлюються як її психофізіологічними властивостями, так і іншими об’єктивними чи суб’єктивними чинниками, які впливають на реалізацію цих властивостей у конкретній поведінці, наприклад, погодними умовами, фізичною чи психічною втомою і т. п.

Абсолютна більшість вчених, які досліджували таке явище як невідповідність психофізіологічних можливостей людини вимогам кримінально-значимої ситуації, незалежно від того, як вони розглядали його правову природу, уточнювали, що мова йде не про будь-яку, а саме про екстремальну ситуацію, в якій опинилася певна особа. Оскільки тільки екстремальна ситуація може обумовлювати випадки такої невідповідності. Таким чином, за такого формулювання постає питання про те, а яку саме ситуацію можна віднести до екстремальної і чи є якісь об’єктивні критерії екстремальності? Семантичне значення слова “екстремальний” означає “дуже значний, надзвичайний своїм впливом, силою, величиною, розмірами”³¹. В спеціальній літературі автори використовують різні терміни для позначення складних, особливих, емоціогенних, аварійних та гіперстресових ситуацій, які вимагають в людини максимальної мобілізації її психофізіологічних можливостей. Виділяються такі синонімічні терміни: “надзвичайна ситуація”, “особливі умови”, “екстремальні умови”, “надзвичайні обставини”, “провокуючі ситуації”. При цьому наведений перелік термінів не є вичерпним³². Вчені по-різному визначають зміст

³⁰ Морозов В. И., Коткова Ю. С. Указ. работа. — С. 45.

³¹ Великий тлумачний словник української мови / Упоряд. Т. В. Ковальова; Худож.-оформлювач Б. П. Бублик. — Х.: Фоліо, 2005. — С. 171.

³² Наенко Н. И. Психическая напряженность. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1976. — С. 53; Морозов В. И., Коткова Ю. С. Указ. работа. — С. 16.

екстремальної ситуації, що не вносить ясності в це питання. Так, наприклад, В. І. Морозов та Ю. С. Коткова вказують, що під екстремальною треба розуміти ситуацію, яка вимагає від людини негайного втручання і пов'язана із відчуттям та переживанням дискомфорту, викликаного загрозою для об'єктів кримінально-правової охорони³³. Інші вчені надають цьому поняттю більш широкого обсягу, вважаючи, що під екстремальними треба розуміти такі неочікувані ситуації, до яких особа не готова і за своїми психофізіологічними можливостями не здатна приймати адекватні рішення³⁴. Так чи інакше, але з урахуванням різних підходів до визначення екстремальності певної ситуації, на нашу думку, можна зробити висновок про відсутність чітких об'єктивних критеріїв, за допомогою яких тут чи іншу ситуацію можна було би віднести до екстремальною. Навпаки, можна прийти до висновку, що екстремальність ситуації визначається суб'єктивними чинниками, а саме сприйняттям цієї ситуації конкретною особою. Адже одна і та сама ситуація може бути для однієї особи екстремальною, а для іншої звичною³⁵. Більше того, видається, що не буде помилкою, якщо стверджувати, що в тих випадках, коли психофізіологічні можливості людини не відповідають вимогам певної ситуації, її вже можна вважати екстремальною по відношенню до конкретної особи.

Таким чином, у вказівці на екстремальність ситуації при формулюванні цієї причини неосудності просто немає потреби. Вона є зайвою, оскільки по своїй суті дублюється іншою ознакою, яка вказує на невідповідність психофізіологічних можливостей людини. Вказівка на екстремальність ситуації буде відволікати правозастосувача від вирішення основного питання про те, чи були психофізіологічні можливості адекватними певні ситуації, чи — ні. Адже в такому випадку додатково, крім цього, необхідно було би ще і обґрунтовувати чи була певна ситуація для особи екстремальною. Питання про те, як саме назвати певну ситуацію в даному випадку немає принципового значення. Має значення лише те, як саме ця ситуація вплинула на психофізіологічні можливості особи. Нагадаємо, що, на наш погляд, будь-яка ситуація може вважатися для особи екстремальною, якщо вона не відповідала психофізіологічним можливостям людини. Таким чином, при формулюванні даної причини неосудності достатньо вказати на невідповідність психофізіологічних можливостей особи вимогам кримінально-значимої ситуації. За такого формулування буде зрозуміло, що мова йде про ситуацію, в якій існує можливість заподіяння особою істотної шкоди об'єктам кримінально-правової охорони.

В літературі при формулюванні даного поняття окремі вчені вказували, що виключати вину особи можуть не тільки випадки невідповідності психофізіологічних можливостей особи вимогам кримінально-значимої ситуації, але й випадки невідповідності психофізіологічних можливостей особи нервово-психічним перенавантаженням³⁶. Згодом така позиція була сприйнята російським законодавцем і відповідно закріплена в ч. 2 ст. 28 КК Російської Федерації. Розглядаючи термін "нервово-психічні перенавантаження", вчені вказують, що він носить психологічний характер, оскільки характеризує певний стан психіки людини і не являється по своїй суті власне правовим терміном. Разом з тим, ні в загальній психології, ні в юридичній психології не існує такого терміну, натомість використовується інші, подібні за своїм змістом поняття — "стрес", "психічна напруженість", "емоційна напруженість", "відсутність перешкодостійкості", "неготовність до діяльності" та інші³⁷. Не зважаючи на відсутність єдиного погляду щодо розуміння вказаного терміну, більшість вчених намагаються показати його розуміння на окремих прикладах. При цьому до нервово-психічних перенавантажень відносять втому, фізичне та психічне перенапруження (внаслідок тяжкої фізичної праці, тривалого інтелектуального напруження, безсоння), які суттєво збільшують ситуаційний вплив на людину, знижують, а часто і виключають можливість людини адекватно діяти в екстремальних ситуаціях³⁸.

³³ Морозов В. И., Коткова Ю. С. Указ. работа. — С. 78.

³⁴ Энциклопедия уголовного права. — СПб.: Издание профессора Малинина, 2005. — Т. 4. Состав преступления. — С. 729-730; Полный курс уголовного права: В 5 т. / Под ред. А. И. Коробеева. — СПб.: Изд-во Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2008. — Т. 1: Преступление и наказание. — С. 489.

³⁵ Морозов В. И., Коткова Ю. С. Указ. работа. — С. 19.

³⁶ Михеев Р. И. Указ. работа. — С. 107, 114.

³⁷ Морозов В. И., Коткова Ю. С. Указ. работа. — С. 29-30.

³⁸ Михеев Р. И. Указ. работа. — С. 107; Ситковская О. Д. Психологический комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации. — М.: ЗЕРЦАЛО, 1999. — С. 47, 49-50; Полный курс уголовного права: В 5 т. / Под ред. А. И. Коробеева. — СПб.: Изд-во Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2008. — Т. 1: Преступление и наказание. — С. 489.

Не аналізуючи детально зміст поняття, що позначається цим терміном, а також правомірність його використання, нам видається, що треба критично оцінити саме формулювання “невідповідність психофізіологічних можливостей нервово-психічним перенавантаженням.” За такого формулювання створюється враження, що нервово-психічні перенавантаження — це якесь зовнішньо-об'єктивне явище, яке впливає на психофізіологічні можливості людини. Проте, на наш погляд, це не так. Адже нервово-психічні перенавантаження — це власне і є характеристика психофізіологічних можливостей особи в певний момент, що зрештою і визнають вчені³⁹. Іншими словами, такого роду перенавантаження треба розглядати як характеристику особи, а не як зовнішні фактори, що на неї впливають. Отже, *a priori* неправильно ставити питання про відповідність чи невідповідність психофізіологічних можливостей особи нервово-психічним перенавантаженням. Психофізіологічні можливості особи не можуть відповідати або не відповідати нервово-психічним перенавантаженням. Як ми вже вказували нервово-психічні перенавантаження — це лише один із проявів психофізіологічного стану особи в певний момент, його характеристика. Саме стан нервово-психічні перенавантажень як різновид психофізіологічних можливостей особи може відповідати або не відповідати вимогам об'єктивно існуючої ситуації. З огляду на викладене, цілком достатньо при формулюванні розглядуваної причини неосудності вказувати на невідповідність психофізіологічних можливостей особи вимогам об'єктивно існуючої кримінально-значимої ситуації.

Таким чином, викладене дозволяє нам зробити висновок про те, що невідповідність психофізіологічних можливостей особи вимогам кримінально-значимої ситуації може суттєво впливати на можливість такої особи забезпечувати свідомо-вольовий контроль за своєю поведінкою, в окремих випадках виключаючи його. Отже, є всі підстави для того, щоб розглядати таку невідповідність психофізіологічних можливостей особи вимогам кримінально-значимої ситуації як одну із причин неосудності.

*Стаття рекомендована до друку кафедрою кримінального права та кримінології
Львівського національного університету імені Івана Франка
(протокол № 25 від 17 грудня 2008 року)*

³⁹ Морозов В. И., Коткова Ю. С. Невиновное причинение вреда, обусловленное экстремальной ситуацией или нервно-психическими перегрузками: Учебное пособие. — Тюмень: Тюменский юридический институт МВД РФ, 2005. — С. 78.